

RELIGIE ZONDER EIGENSCHAPPEN

Jan Oegema: *De stille stem*

door Marc De Kesel

'Geen etiket [...]. 'Dus ook geen non-etiket, sufferd!'

Uit: Jan Oegema: *De stille stem*

Wie denkt dat religie enkel scoort bij mensen die graag strak in de leer zitten en het houden bij het graniet van hun waarheid, moeten het jongste boek van Jan Oegema lezen. Dat houdt een onverholven pleidooi voor een 'open religie', een religie die scepsis en onzekerheid hoog in het vaandel voert, een religie die 'ontwrichting' beoogt, eerder dan troost en steun.

Het woord 'religie' is er in feite te veel aan. De naar zijn zeggen grote groep tot wie Oegema zich richt, kan weliswaar religieus geïnteresseerd zijn, maar wil niet als gelovig geëtiketteerd worden, evenmin als niet-gelovig. Het zijn 'mensen zonder eigenschappen', en de schrijvende geestesgenoten waarin ze zich herkennen komen uit alle mogelijke hoeken: Zhuang Zi (China, vierde eeuw v.C.), Rumi (Iran, dertiende eeuw), Dag Hammarskjöld (Zweeds VN-diplomaat, twintigste eeuw) Václav Havel (Tsechië), Etty Hillesum (slachtoffer van de Shoah), Vasalis (auteur), Cornelis Verhoeven (filosoof), en nog vele anderen. Al die auteurs staan weliswaar in een eigen specifieke traditie — religieus, agnostisch, atheïstisch — maar wat hen bindt, is dat ze daar op een bepaalde manier in staan.

Ze houden zich op in de marge van hun traditie, daar waar haar zekerheden wankel blijken en vragen onbeantwoord blijven. Deze auteurs schrijven vanuit een punt waar de geijkte leer greep verliest, ook op zichzelf, en waar die 'gevaarlijk' open komt te liggen. 'Gevaarlijk' in elk geval voor hen die zweren bij een strakke identiteit. Niet voor de 'eigenschapslozen', die voelen zich daar juist het beste thuis. Voor hen gaat het in hun traditie — religieus of antireligieus — precies om openheid. En om 'niet-weten': de enige manier om die openheid als zodanig te erkennen. Een niet-weten dat, als tegenhanger van alle weten, eerder dan een theorie, een praktische levenshouding betreft. Die heeft haar

grond *voorbij* het discours: in de stilte. Vooral in de stilte spreekt de stem van de openheid waar het in elk discours, elke leer, religie, agnosticisme of atheïsme op aankomt.

Het is voor Oegema zaak in te zoomen op de marge van een discours, daar waar het geraas van een doctrine verstomt in 'stilte, en waar 'weten' kantelt in 'niet-weten'. Maar moet men die marge dan tot centrum maken, moet men leven vanuit de stilte? Of moet men die marge juist niet tot centrum maken en haar in de marge houden? Moeten stilte en niet-weten het weten vervangen of juist niet?

Dit is een cruciale vraag en al wordt ze nooit met zoveel woorden door Oegema gesteld, ze organiseert heel zijn vertoog. Die vraag zet de bakens uit voor zijn zoektocht naar wat niet-weten en stilte als levenshouding kan betekenen. Het ene baken zegt dat niet-weten zich in de marge van het weten ophoudt en daar moet blijven. Het andere baken schuift het niet-weten als iets centraals naar voren, als een alternatief, een nieuwe 'blijde boodschap'.

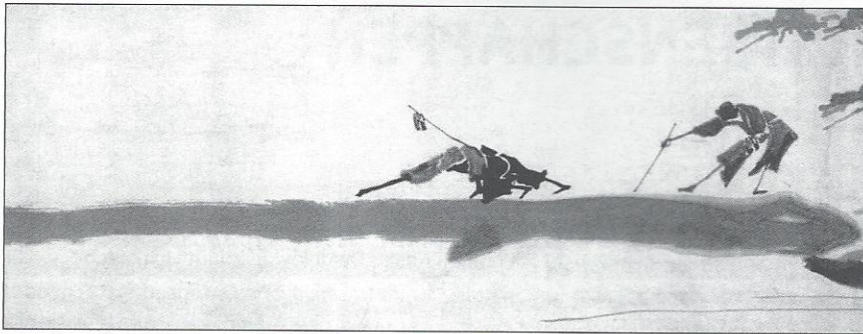
IN DE MARGE VAN HET WETEN

Een voorbeeld van het eerste baken biedt een tot tweemaal toe geciteerde passage uit *Omtrent de leegte* van Cornelis Verhoeven, een auteur die nooit vanuit zijn katholieke geloof gefilosofeerd heeft maar er ook nooit buiten is gaan staan — die met andere woorden opereert *in de marge* van dat katholieke 'weten'. Oegema citeert de volgende zin: 'De reflecterende gelovige [...] is een atheïst die niet in zijn atheïsme berust en van de leegte geen nieuwe afgod wil maken. Hij houdt de leegte in het gevoeligste deel van zijn bestaan open.' Dit is wat Oegema 'open religie' noemt: een gelovige die als een atheïst twijfelt aan zijn God, maar tegelijk ook twijfelt aan zijn atheïsme omdat ook dat weer nieuwe zekerheden verafgoedt. 'Gelovig' is men slechts in en door de scepsis die woekert in de rand van zowel theïsme als atheïsme. Pas zo houdt men voeling met een 'leegte' die elk weten openhoudt op wat er per definitie is.

Cruciaal in deze passage uit Verhoe-

ven is dat het om een 'reflecterende gelovige' gaat. De gelovige houdt zich niet op *voorbij* reflectie (dus) weten, maar staat er midden in en blijft daar midden in staan. Hij wil weten, bevraagt zijn God, bevraagt tegelijk zijn kritische vraag die God dood verklaart, en precies door te weigeren een stap voorbij vragen en weten te zetten, creëert hij een openheid voor de leegte en het niet-weten waar Oegema's boek over gaat. Oegema citeert in die context ook Verhoevens verwijzing naar de etymologie van de bij uitstek religieus geconnoteerde term 'contemplatie'. Die bevat het woord 'templum', een 'afgebakend stuk hemelruimte', 'afgebakend' door religieuze experts van het oude Rome die het met 'wetenschappelijke' aandacht observeerden, in de hoop daar een glimp van de goden op te vangen. Het niet-weten is hier niet zozeer iets van waaruit men leeft, maar veeleer iets waar men *naar toe* leeft, iets waarvoor men zijn hele weten klaarstoomt opdat het zich zou kunnen openhouden op niet-weten en stilte. Maar het opereert niet buiten het weten, het nestelt zich niet in die stilte.

Dit geldt ook voor Abel Herzberg, door Oegema geprezen als 'het summum van menszijn'. Eén zin van die auteur is voldoende om te begrijpen wat een 'open geest' betekent, aldus Oegema. Tijdens een lezing over zijn ervaring in de nazikampen stelt een vrouw Herzberg de vraag: 'Wat moeten we doen opdat onze kinderen geen slachtoffer meer zullen worden zoals wij.' De zin waarover Oegema het heeft, is Herzbergs antwoord: 'Dat is het probleem niet mevrouw. Het probleem is hoe wij kunnen voorkomen dat onze kinderen beulen worden'. Waar ligt hier het niet-weten? In het feit dat de vrouw niet beseft dat ook haar kinderen ooit beulen kunnen zijn. Het weten dat uit de vraag van de vrouw spreekt, wordt hier abrupt opengebroken en komt oog in oog te staan met een ongemakkelijk niet-weten. Maar de zin is een ondubbelzinnige aansporing in de sfeer van weten en denken te blijven, een aansporing om hard te denken, want alleen denken houdt het weten open en brengt het naar zijn rand, waar het oog in oog komt te staan met

het ondenkbare. In dit geval: dat de kinderen van het slachtoffer beulen worden.

EEN ALTERNATIEF VOOR HET WETEN

Het is tegelijk hier dat Oegema's reflectie over het niet-weten overhelt naar de hierboven vermelde andere pool, waar het niet-weten verhuist van de marge naar het centrum en onverkort uitgangspunt van een levenshouding wordt. Oegema verbindt Herzbergs harde zin met een gedicht over het onuitsprekelijke dat als alomvattend wordt geduid. 'Achter Herzbergs ontvullende antwoord aan de vrouw in het publiek schuilt een uitermate nuchtere en schuchtere ontroering: dat hij opgenomen is in een alomvattendheid (ik neem zijn woord maar over), waarvan hij zich kennelijk afhankelijk weet en waarvan hij de grootsheid zelfs gewaar kan zijn op ogenblikken dat zij door ingrepen van de mens volledig lijkt geplet'.

Datgene wat zich aan het discursieve weten onttrekt, het domein van het niet-weten, wordt hier iets dat ons omvat en waarvan we ons afhankelijk weten, zelfs in momenten dat dit straal wordt ontkend of 'geplet' (zoals de aan de kampen overleverde Herzberg aan den lijve heeft moeten onder vinden). Het niet-weten is hier niet langer iets waardoor het weten zich scherp moet houden. Het wordt een alternatief voor het weten. Het wordt een groot 'mededogen' dat de valse pretenties waarin het weten zich onvermijdelijk vastrijdt, rechtzet. Het leert de mens thuis te zijn in een wereld waarvan hij de eigenaar en de ultieme huisregels nooit ten volle kent. Meer nog, juist dat niet-weten geeft hem in die wereld een thuisgevoel.

Ook in de sociale betekenis van het woord. 'Open religie', schrijft Oegema, 'veronderstelt dat mensen vrijer en toegankelijker, empathischer en sociaal zijn naarmate ze

meer onzekerheid aankunnen en aandurven'. Hij verwijst in die zin uitvoerig naar de Quakers en hun 'religie gecentreerd rond stilte, zonder voorgeschreven gezangen en rituelen, zonder predikanten en preek, zonder symbolen en hoogtijdagen, zonder ambten en hiërarchie'. En juist daarom, aldus Oegema, speelden zij een hoofdrol in de afschaffing van de slavernij in de Verenigde Staten, in de oprichting van Amnesty International, en in zoveel andere initiatieven tot sociale emancipatie.

Dat die rond stilte en niet-weten gecentreerde Quakers negatief staan tegenover literatuur en kunst, en zelfs tegenover humor en vrolijkheid, en dat ze bovendien een grote zendingsdrift aan de dag leggen, stipt Oegema als negatieve facetten aan. Op die plaats van het boek laat hij echter na zich af te vragen of die negatieve facetten niet inherent zijn aan een religie of levenshouding die zich op stilte en niet-weten fundeert.

RELIGIE SUI GENERIS

Dit belet niet dat het vervolg van het boek voortdurend vragen blijft stellen aan die tot stilte en niet-weten gereduceerde levenshouding. In een eerste beweging ondersteunt Oegema de intentie om 'de stilte los te pellen uit de bolsters van christendom, zenboeddhisme, hindoeïsme en taoïsme'. Hij wil haar 'ontdoen van haar ideologische ruis', en zo tot centrum van een nieuwe levenshouding verheffen — of, beter, 'verlagen'. Want die levenshouding rust niet op 'transcendente', maar op 'intranscendente' ervaringen. Zij is een *religio cordis*, een religie van het hart: een hart dat alle zekerheid laat varen en alle ego-gevoel wil verschrompelen om nog louter plaats te maken voor stilte en niet-weten. Dit soort hartsreligie is religie *sui generis*.

Maar de exclusieve nadruk op het hart maakt van die religie ook een zaak van strikte,

consequent stille intimiteit. Ze verdraagt geen publieke aanprijzing, laat staan dat ze uitgangspunt kan zijn voor een nieuwe religie of levenshouding. 'Ik ben een religieus mens, omdat ik weet dat ik niet weet', citeert Oegema uit Nico Tydeman (*Dansen in het duister*, 1999). En hij voegt er meteen aan toe: 'Niet-weten is [...] een talent dat niemand exclusief kan claimen — want dan zou zo iemand opeens meer of beter niet-weten dan de ander. En dan weet je niet wat niet-weten betekent.'

Maar weet Oegema het dan wel? Prijst hij het zwijgen niet aan als het betere dan het spreken? Is voor hem het niet-weten niet iets dat 'beter niet-weet' — en dus beter *weet* — dan het weten? Oegema zelf is zich terdege bewust van de paradox waarin zijn eigen vertoog gevangen zit. Vandaar dat hij op diezelfde pagina nogmaals stelt dat 'de houding tegenover de kennis [inclusief die van het niet-weten] even wezenlijk is als de kennis [het niet-weten] zelf'.

Aan het eind van het boek heet het dat een open religie niet 'het einde van de dogma's' betekent, maar dat zij een ruimte tegenover die dogma's mogelijk maakt. 'Openheid an sich bestaat niet, er moet altijd een context zijn waarbinnen openheid zich als openheid kan tonen.' Oegema's boek klinkt het 'vroomst' waar die openheid toch iets van een 'an sich' heeft en tot pure stilte wordt. Tegelijk weert het boek zich op andere plaatsen fel tegen die vroomheid, en wil het dat die stilte spreekt, want het heersende discours tegensprekt.

Die dubbelheid spoort met de vaak anti-intellectualistische stellingnamen van het boek die worden afgewisseld met een steeds hernomen nadruk op rede en intellect. In de 'vrome' pagina's keert Oegema's boek zich tegen de rede *an sich*. Op de andere pagina's klinkt het boek minder 'anti', maar wordt, mét de rede, de rand van die rede afgetast, op zoek naar openingen. Tussen die twee polen danst het boek. Mij komt het voor dat, in tegenstelling tot wat het boek in zijn geheel laat uitschijnen, de subversieve, 'ontwrichtende' kracht van de tweede pool groter is dan de eerste.

Jan Oegema: *De stille stem*, Nieuw Amsterdam Amsterdam, 2011, 160 p., € 17,95. ISBN 9789046810149
Distributie: WPG Uitgevers